

УДК 159.964

ЗНАЧЕННЯ ВІЗУАЛІЗОВАНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ СУБ'ЄКТА

Дметерко Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розкрито значення візуалізованої репрезентації як одного з методичних прийомів глибинної психокорекції за методом АСПП для розвитку рефлексивного мислення особи. Одним із центральних у дослідженні рефлексивного мислення є положення про цілісність психіки в єдності і автономії сфер свідомого і несвідомого. Розвиток рефлексивного мислення розглянуто у взаємозв'язку з глибинним пізнанням, передумовою якого є візуалізована репрезентація.

Ключові слова: рефлексивне мислення, візуалізована репрезентація, глибинна психокорекція, психологічні захисти, об'єктивація.

В статье раскрыто значение визуализированной репрезентации как одного из методических приемов глубинной психокоррекции по методу АСПП для развития рефлексивного мышления человека. Одним из центральных при исследовании рефлексивного мышления является положение о целостности психики в единстве и автономии сфер сознательного и бессознательного. Развитие рефлексивного мышления рассмотрено во взаимосвязи с глубинным познанием, предпосылкой которого является визуализированная репрезентация.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, визуализированная репрезентация, глубинная психокоррекция, психологические защиты, объективация.

Dmeterko N.V. CONTRIBUTION OF VISUALIZED REPRESENTATION TO DEVELOPMENT OF A PERSON'S REFLEXIVE THINKING

The article puts an emphasis on revealing the contribution of visualized representation as one of the means of deep psychological correction according to social psychological cognition method for developing reflexive thinking. One of the focal points of studying reflexive thinking is an assumption about wholeness of psyche and autonomy of spheres of conscious, subconscious and unconscious. Development of reflexive thinking is considered in a connection with self-actualization, to which visualized representation is prerequisite.

Key words: reflexive thinking, visualized representation, deep psychological connection, psychological defense, objectivation.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти потребує вдосконалення фахової підготовки майбутніх психологів-практиків, важливою складовою частиною якої є розвиток їх рефлексивного мислення. У зв'язку із цим дедалі вагомішими є дослідження, присвячені проблемі психологічних особливостей та методів розвитку рефлексивного мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічних особливостей та методів розвитку рефлексивного мислення розглядалась із позицій різних теоретичних підходів: структурно-генетичної психології (С.Д. Максименко, Ж. Піаже та ін.); системно-мислєдїяльнїсного пїдходу (Н.Г. Алексєєв, В.І. Слободчїков Г.П. Щєдровицький та ін.); гуманїстично-рефлексивної психології (І.М. Войтик, І.М. Семенов, В.Ю. Степанов та ін.); концепції розвивального навчання (Ю.В. Громико, В.В. Давидов, А.З. Зак, В.В. Рубцов та ін.).

При цьому значна увага придїляється розробцї групових методів розвитку рефлексивного мислення: організаційно-

дїлові ігри (Н.Г. Алексєєв, Г.П. Щєдровицький та ін.) [1;17]; ігрорефлексїка (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов та ін.) [10;11]; спїльно-розподїлена дїяльнїсть (В.В. Давидов, А.З. Зак та ін.) [3;5]. В останні роки започатковано застосування тренїнгових форм роботи на етапї професїйної пїдготовки майбутнїх фахївцїв, зокрема розвитку рефлексїї як невід'ємного компонента їх професїйного мислення. Розвиток рефлексивного мислення дослідники розглядають у зв'язку з розв'язанням проблемно-конфліктних ситуацїй [1; 3; 5; 10; 11; 13; 17].

Пїд час дослідження рефлексивного мислення на периферїї уваги дослідникїв залишився феномен цїлісної психїки у взаємозв'язку сфер свїдомого і несвїдомого. Науковї розробки, якї проводяться в психодинамїчному пїдходї, що розвивається в дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко [18; 19] та її послїдовникїв, акцентують увагу на значимостї самопїзнання в контекстї розвитку рефлексивного мислення. Можливїсть останнього забезпечує глибинна психокорекція за методом ак-

тивного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Одним із методичних прийомів глибинної психокорекції є візуалізована репрезентація.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати значення візуалізованої репрезентації для розвитку рефлексивного мислення майбутніх психологів-практиків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний огляд наукових джерел дозволяє уточнити категорію «рефлексивне мислення». Рефлексивне мислення – це вид мислення, який характеризується рефлексією власних форм, осмисленням відповідності процесу розмірковування умовам проблемної ситуації, на розв'язання якої він спрямований.

Одним із центральних у дослідженні рефлексивного мислення є положення про цілісність психіки в єдності і автономії сфер свідомого і несвідомого, яке розробляється в психодинамічній теорії Т.С. Яценко. Розроблена в межах названої теорії «Модель внутрішньої динаміки психіки» ілюструє цілісний погляд на внутрішню динаміку психічного в його суперечливій сутності та єдності свідомого та несвідомого [18; 19].

Свідоме і несвідоме психічне є рівноправними сферами психіки за змістовними, ціннісними та активно-дієвими параметрами. Значимими для розкриття закономірностей функціонування цілісної психіки є описані в дослідженнях З. Фрейда функціональні особливості несвідомого, як то: існування «поза часом, поза простором і поза статтю», активність, відсутність протиріч, заміна зовнішньої фізичної реальності внутрішньою психічною реальністю, символічно-образні форми вияву та ін. [16]. Несвідомі психічні процеси мають не менш багатий зміст і не менш значущу цінність, ніж свідомі процеси. Відмінність несвідомого від свідомого полягає лише у формі своєї представленості для суб'єкта, способами функціонування та формою об'єктивності [4; 12; 16; 19].

У психологічній науці існує чимало досліджень, які розкривають взаємозв'язок і взаємозумовленість сфер свідомого і несвідомого у функціонуванні цілісної психіки [7; 12; 15; 19]. Значимим є висловлювання одного з видатних представників академічної психології Л.С. Виготського: «Адже несвідоме не відокремлене від свідомого непрохідною стіною. Процеси, що починаються в ньому, мають часто своє продовження у свідомості, і навпаки, численне свідоме витісняється нами в підсвідому сферу. Існує постійний, живий динамічний зв'язок, що ні на хвилину не припиняється, між обо-

ма сферами нашої свідомості. Несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і за цими слідами і проявами ми навчаємось розпізнавати несвідоме і закони, що управляють ним» [2, с. 107].

З огляду на цілісність психіки зведення процесів переосмислення, рефлексії, усвідомлення, які притаманні рефлексивному мисленню, лише до змісту сфери свідомого є неправомірним. Представлене в статті дослідження рефлексивного мислення спирається на здобутки психодинамічного підходу, які розкривають закономірності функціонування цілісної психіки, зокрема глибинно-психологічну детермінацію (едіпальну залежність), системну організацію психологічних захистів, феномен особистісної проблеми [18; 19].

Обсяг статті не дозволяє детально охарактеризувати вищеназвані феномени. Для розкриття заявленої теми зазначимо, що утворення психологічних захистів зумовлено особистісною проблемою (внутрішньою суперечливістю психіки), яка має едіпальне походження. Психологічні захисти «осуб'єктивують» психіку, маскуючи різноспрямованість внутрішніх тенденцій («до життя» та «до психологічної смерті», «до людей» і «від людей», «до сили» і «до слабкості») на засадах когнітивних викривлень у відображенні дійсності [19]. Внаслідок дії психологічних захистів поза усвідомленням суб'єкта залишаються тенденції, які визначають спрямованість його активності і породжують деструкції спілкування і взаємодії з іншими людьми. Психологічний захист, одними із механізмів якого є витіснення та опір, унеможливають безпосередню рефлексію суб'єктом особистісної проблеми.

Витіснення, що є процесом «відсторонення від свідомості та утримання поза нею психічних змістів, один із механізмів захисту людини від конфліктів, що розігруються в глибинах її психіки» [8, с. 110], визначає порушення інформаційного обміну між сферами свідомого і несвідомого шляхом усунення зі свідомості уявлень несумісних із «образом Я» людини. Внаслідок чого певний психічний зміст є недоступним для безпосередньої рефлексії особи. Із витісненням пов'язаний опір, що є процесом, який «перешкоджає вільному асоціюванню пацієнта, його спогадам, проникненню в глибини несвідомого, усвідомленню несвідомих уявлень та бажань...» [с. 549]. Якщо витіснення зумовлює усунення зі свідомості певного змісту, то опір блокує його повернення з несвідомого до свідомості, а отже, і можливість осмислення та рефлексії. У зв'язку із цим постає необхідність репрезентації в матеріалізованих та

вербалізованих формах змісту цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого.

Поняття «репрезентація» має міждисциплінарний статус і використовується в різних науках (філософії, соціології, психолінгвістиці, психології та ін.). У загальному вигляді репрезентацію визначають як «представлення одного в іншому і через посередництво іншого» [6]. На відміну від презентації, яка означає представленість, відображення суб'єкта об'єктом у вигляді образу, репрезентація вказує на опосередкованість відображення, в якому об'єкт заміщується тим, який його означає [6].

У глибинному пізнанні, яке здійснюється відповідно до основних положень психодинамічної теорії, в якості репрезентантів використовується: комплекс тематичних психорисунків, неавторські рисунки, предметні моделі, моделювання з каменів та ін. Засоби візуалізації опредметнено репрезентують психічний зміст, що зберігається під блоком опору та витіснення. Це, у свою чергу, робить його доступним для усвідомлення і становить передумову рефлексії.

Значимість та специфіка роботи з візуалізованими репрезентантами в глибинно-психологічному пізнанні розкрито в дослідженнях Т.С. Яценко [18]. Психічне репрезентується назовні в опредметнених (матеріалізованих) формах (ліплення, малюнок) чи в вербальних (наприклад, казка про власне життя). Т.С. Яценко наголошує, що візуалізовані репрезентанти передають смисли в символічній, «запакованій» формі: «Матеріалізація ж респондентом власного психічного змісту сама по собі (поза діалогом) німа, вона лише опредметнено виражає істотні характеристики психіки, в згорнутій («упакованій»), закодованій формі, яка іманентно втілює в собі смисли (інформаційні еквіваленти)» [18]. Опредметнений психічний зміст (з латентно притаманними йому інформаційними еквівалентами) набуває глибинно-пізнавальної потенційності за умов емотивного «оживлення» в процесі діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Т.С. Яценко зазначає, що успішність такого процесу залежить від професійної здатності психолога «входити» в імпліцитний порядок психіки суб'єкта, який набуває розлогості в спонтанній активності респондента. У глибинній психокорекції ініціювання психологом суб'єкта до репрезентації містить елемент невизначеності (наприклад, «змоделюй актуальну для тебе ситуацію із каменів», «зліпи із тіста (солоного) власний самопрезентант» та ін.). Індивідуалізований вибір візуалізованих самопре-

зентантів психіки визначається домінантністю емотивно-енергетичних осередків, що мають едіпальне походження. Презентація смислів не піддається контролю свідомості, як і свавіллю волі. Кожен «елемент» матеріалізованого репрезентанта виражає зміст цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого, який об'єктивується в символічній згорнутій формі [18].

Дотичним до візуалізованої репрезентації в частині вияву назовні, екстеріоризації внутрішнього (психічного) змісту у зовнішніх опредметнених формах є об'єктивація (Н.Г. Алексєєв, Д.Г. Трунов, А.А. Тюков та ін.) [1; 13; 14]. Значимими є дослідження, в яких об'єктивацію розглядають як компонент рефлексивного процесу. А.А. Тюков виділяє шість основних компонентів психологічного механізму рефлексивного процесу, одним із яких є об'єктивація. Етап об'єктивації замикає рефлексивний процес, і результати рефлексивного опанування діяльністю можуть поступати в сферу мислення. Об'єктивація є необхідним компонентом рефлексивного механізму, оскільки на цьому етапі результати рефлексії порівнюються з їх процесом і способами отримання рефлексивного уявлення [14]. Слід зазначити, що феномен об'єктивації розглядають у зв'язку зі свідомою діяльністю особи, для позначення її пізнавального ставлення. Згідно з визначенням Д.М. Узнадзе об'єктивація – це «специфічний акт, що повертає включений у ланцюг діяльності людини предмет або явище в спеціальний, самостійний об'єкт її спостереження» [15, с. 225].

Вибір суб'єктом візуалізованих репрезентантів в ході глибинної психокорекції здійснюється спонтанно, на основі емоцій, асоціацій із певним образом, внутрішніх самовідчуттів. У пропозиції керівника групи «Презентувати власний емоційний стан», «Презентувати власну родину» та ін. не конкретизується ні спосіб виконання, ні результат. Візуалізована самопрезентація визначається домінуючими потребами, емотивністю витіснених осередків.

Емпіричне дослідження показало, що візуалізовані репрезентанти респондент обирає безпосередньо-чуттєво. Вибір респондентом опредметнених самопрезентантів ґрунтується на інтуїтивному відчутті аналогії, схожості, асоціативного порівняння власних переживань, якостей із певним предметом. Ці переживання неусвідомлено переносяться на опредметнені форми, абстрагуючись від первинної ситуації, яка уможливила їх виникнення. Тому декодування (розшифрування) психічного змісту, візуалізовано презентованого

в матеріалізованих формах, відбувається на основі встановлення асоціативно-логічних взаємозв'язків в емпіричному матеріалі суб'єкта.

Розкриття значення візуалізованої репрезентації для розвитку рефлексивного мислення потребує визначення механізмів об'єктивування психічного змісту, одним з яких є проєкція. За допомогою засобів предметної самопрезентації суб'єкт об'єктивує назовні, проєктує на зовнішній об'єкт свої почуття і переживання, несвідомі прагнення, внутрішні конфлікти, а з іншого – ідентифікується з образом, зберігаючи внутрішній зв'язок із власним психічним змістом. Проєктуючи назовні власні переживання, людина відокремлює, відчуває той психічний зміст (бажання, якості, риси характеру та ін.), який є неприйнятний або травматичний для неї. З одного боку, це дозволяє знизити внутрішнє напруження, а з іншого – надає можливість самопізнання, але власне по собі його не визначає.

Проєкція, яка полягає у винесенні назовні переживань, несвідомих бажань, покладена в основу проєктивних методів (Тест Роршарха, ТАТ, Тест фрустрації Розейнцвейга та ін.). Спільною рисою існуючих у психології проєктивних методів є стандартизованість інтерпретації змісту, що об'єктивується на стимульний матеріал. За такого підходу пізнання змісту несвідомого здійснювалось поза зв'язку зі свідомим. Стандартизована інтерпретація в проєктивних методах, за якої відсутній діалог з респондентом, обмежує можливості пізнання психіки в її індивідуальній неповторності. При цьому процес пізнання зводиться до отримання суб'єктом готової інформації від психолога щодо змісту власної психіки.

На відміну від проєктивних методів, глибинна психокорекція за методом АСПП спирається на діалог психолога з респондентом, що надає можливість пізнання змісту цілісної психіки на основі її об'єктивування в опредметнених та вербалізованих формах.

Візуалізовані репрезентанти актуалізують образні компоненти рефлексивного мислення. Рефлексивне мислення як мислення взагалі оперує як вербальними, так і образними компонентами. С.Л. Рубінштейн зазначає: «Не лише абстрактне значення слова, але і наочний образ може бути носієм смислового змісту, значення і виконувати більш або менш суттєві функції в мисленнєвому процесі, тому що образ не є замкненою в собі даністю свідомості, а семантичним утворенням, що означає предмет» [9, с. 319].

Витіснений зміст, що є недоступним для вербалізації, а отже і усвідомлення, об'єктивується у свідомості у вигляді образів. Проте їх семантичне значення для суб'єкта є закритим. Виникнення образів не є результатом цілеспрямованої мисленнєвої діяльності з їх породження. Поява образних компонентів рефлексивного мислення зумовлена емотивністю витіснених осередків, які визначають їх індивідуальну семантику. Ці образи поступово наповнюючись семантикою в процесі діалогу психолога з респондентом, залучаються до мисленнєвої діяльності останнього, яка розгортається в процесі глибинного пізнання.

Застосування в глибинній психокорекції за методом АСПП візуалізованих репрезентантів відкриває перспективи пізнання глибинних структур психіки на основі об'єктивування її змісту в опредметнених та вербалізованих формах. Візуалізовані репрезентанти передають не стільки певний психічний зміст, а в більшій мірі глибинні смисли, емоційне ставлення суб'єкта, додаткові відтінки його висловлювань. Візуалізовані репрезентанти надають можливість лише об'єктивувати назовні психічний зміст. Разом із тим об'єктивація значущого для суб'єкта психічного змісту в спостережуваній площині не вирішує проблему розширення рефлексивного мислення. Полізначність, смислова багатощаровість символу визначає необхідність розкриття його індивідуальної семантики. Пізнання індивідуальної семантики візуалізованих репрезентантів потребує встановлення зв'язку з тим психологічним змістом, який узагальнено подано в образі. У зв'язку із цим у глибинному пізнанні розшифровування індивідуальної семантики символу спирається на розгорнутий асоціативно-смиловий аналіз поведінкового фактажу респондента. Це відбувається в процесі діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Саме діалог в єдності з інтерпретацією, яка спирається на розуміння архетипної символіки візуалізованих репрезентантів, відкриває для особи перспективи самопізнання.

Висновки. Візуалізована репрезентація є лише необхідною передумовою розвитку рефлексивного мислення. Сприяючи об'єктивуванню змісту цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого, візуалізовані репрезентанти власне по собі не визначають розвиток рефлексивного мислення. Адже зміст несвідомого є зашифрованим і виражається символічно, а його пізнання передбачає інтерпретацію метафорично-образних форм вияву гли-

бинних смислів. Можливість останнього забезпечує діалогічна взаємодія психолога з респондентом, специфіка якої буде розкрита в подальших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев Н.Г. Проектирование и рефлексивное мышление / Н.Г. Алексеев // Журнал «Развитие личности». – № 2, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5260>.
2. Выготский Л. Психология искусства / Л. Выготский. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2016. – 448 с.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов) / В.В. Давыдов – М. : Педагогика, 1972. – 424 с.
4. Дубровский В.И. Информационный подход к проблеме бессознательного / В.И. Дубровский // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. – Т. 3. – С. 68–77.
5. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников / А.З. Зак / Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1984. – 152 с.
6. История философии. Энциклопедия / составитель и главный научный редактор А.А. Грицанов. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylib.kiev.ua>.
7. Канчавели Л.Г. Роль неосознаваемых компонентов в интеллектуальной деятельности субъекта познания / Л.Г. Канчавели // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / [под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина] – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. – Т. 3 – С. 138.
8. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу / В.М. Лейбин. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с. – (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
10. Семёнов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач / И.Н. Семёнов. – М. : НИИОПП АПН СССР, 1990. – 215 с.
11. Семёнов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семёнов, С.Ю. Степанов. – Запорожье : ЗГУ, 1992. – 224 с.
12. Тихомиров О.К. Искусственный интеллект и проблема бессознательного / О.К. Тихомиров // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / [под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина] – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. Т. 3. – С. 62.
13. Трунов Д.Г. Объективация психического опыта / Д.Г. Трунов // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – Выпуск 3(3). – 2010. – С. 71. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/obektivatsiya-psihicheskogo-opyta>.
14. Тюков А.А. О путях описания психологических механизмов рефлексии / А.А. Тюков // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск : Наука, 1978. – С. 70–75.
15. Узнадзе Д.М. Психологические исследования / Д.М. Узнадзе. – М. : Наука, 1966.
16. Фрейд З. Психология бессознательного: [сб. произведений] / З. Фрейд / [сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский] – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.
17. Щедровицкий Г.П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.
18. Яценко Т.С., Глибинне пізнання психіки з використанням візуалізованої репрезентації суб'єкта / Т.С. Яценко, Л.Я. Галушко, Ю.О. Сіденко, О.А. Біла // Технології розвитку інтелекту. – Т. 2. – № 5(16). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current\(1 д.а\)](http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current(1 д.а)).
19. Яценко Т.С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, О.М. Усатенко. – Дніпропетровськ : «Інновація», 2014. – 192 с.